

PRZEMIANY MODELU RODZINY A SYTUACJA LUDZI STARSZYCH W JAPONII U PROGU XXI WIEKU¹

Rodzina to podstawowa komórka społeczna, której zadaniem jest zaspokajanie wielu potrzeb jej członków oraz przygotowanie ich do funkcjonowania w społeczeństwie i opieka nad nimi, gdy osiągną podeszły wiek. Potrzeby mają zarówno charakter uniwersalny dla wszystkich kultur (zapewnienie bezpieczeństwa i przetrwania), jak i bardziej specyficzny, wynikający z uwarunkowań kulturowych. Ponieważ kultura ulega ciąglem przeobrażeniom, również rodzina i jej koncepcja nieustannie się zmieniają.

Uchwycenie istoty japońskiego systemu rodzinnego i jego dynamiki w obecnych czasach nie jest możliwe bez poprawnego zrozumienia tradycyjnej japońskiej koncepcji rodziny – *ie*. Międzygeneracyjne konflikty w rodzinie rozszerzonej w Japonii mają swoje korzenie w historycznym rozwoju i zmianach, jakie zaszły w ostatnich 150 latach².

Fumie Kumagai wyróżnia trzy stadia na drodze rozwoju nowożytnej japońskiej rodziny:

- system rodzinny w okresie Edo (do 1868 r.), który można uznać za punkt wyjściowy w dalszych rozważaniach;
- system rodzinny w latach 1898–1947, czyli moment, w którym pewne normy kulturowe, dotychczas dostępne jedynie dla wąskiej grupy społecznej (arystokracji oraz klasy samurajskiej), stały się udziałem całego narodu japońskiego;
- system rodzinny po 1947 r., który został wykreowany na wzór zachodni (amerykański)³.

Wydaje się zasadne nieco bardziej szczegółowe omówienie powyższych trzech systemów.

¹ Niniejszy artykuł stanowi zapis wyników badań nad zmianami w społeczeństwie japońskim prowadzonych w ramach grantu przyznanego przez Fundację Japońską (The Japan Foundation) w latach 2015–2016.

² O dawnych modelach rodziny zob. I. Kordzińska-Nawrocka, *Japońska miłość dworska*, Warszawa 2005; *eadem*, *Ulotny świat ukiyo w twórczości Ihary Saikaku*, Warszawa 2010.

³ F. Kumagai, *Families in Japan. Changes, Continuities, and Regional Variations*, New York 2008.

Rodzina japońska w ujęciu historycznym

Do końca okresu Edo (1600–1868) w Japonii obowiązywał kastowy system społeczny. Społeczeństwo składało się z czterech grup: samurajskiej (*shi*), chłopskiej (*no*), rzemieślniczej (*ke*) i kupieckiej (*sho*). Istnienie tego systemu było oparte na czysto politycznych, a nie ekonomicznych przesłankach. Klasa kupiecka, najbogatsza, była usytuowana na dole „drabiny społecznej”, podczas gdy chłopi, praktycznie najbiedniejsi, zajmowali miejsce drugie. Było to spowodowane ideologią konfucjańską i przekonaniem o przydatności danej grupy dla społeczeństwa – chłopi produkowali żywność, zaś kupcy niczego nie wytwarzali (traktowano ich jako warstwę pasywną).

W tym okresie na terenie Japonii wykreowały się dwa wzory życia rodzinnego. Pierwszy odnosił się do warstwy rządzącej (arystokracji i samurajów), zaś drugi odpowiadał za organizację życia pozostałych grup społecznych⁴. Taki podział wynika przede wszystkim z tradycji, z których czerpały obie grupy społeczne. Klasa samurajska odnosiła się do tradycji chińskiej (konfucjańskiej i buddyjskiej), podczas gdy pozostałe grupy społeczne silniej były powiązane z rodzimym sintoizmem⁵.

Pomimo wielu różnic dzielących oba systemy dwie cechy są wspólne dla występujących w nich typów rodzin. Pierwszym jest wielopokoleniowość oraz liczebność rodziny, która do końca II wojny światowej miała charakter rozszerzony. Pod jednym dachem mieszkali przynajmniej trzy pokolenia – dziadkowie, rodzice oraz dzieci. Poza tymi trzema grupami w bogatszych domostwach zamieszkiwały również konkubiny męża, ich dzieci (adoptowane przez ojca), krewni głowy domu (ciotki, bracia, siostry *etc.*) oraz liczna służba⁶.

Drugą cechą łączącą oba feudalne modele rodzinne jest unilinearny system pokrewieństwa. Japońska rodzina miała charakter patrylinearny, następcą zostawał zawsze męski przedstawiciel rodu, a w przypadku jego braku adoptowany zięć (głównie w rodzinach plebejskich).

W rodach samurajskich, określanych mianem *ie* (jap. dom, rodzina), istniała ścisła hierarchia domowników⁷. Na czele rodziny stał *kachō* (pan domu), następnie jego rodzice (którzy zrzekli się pozycji głowy rodziny lub pozycji urzędniczej), żona, krewni mieszkający pod tym samym dachem, konkubiny (o ile były), dzieci i służba.

⁴ *Ibidem*.

⁵ E. Kostowska, *Kształtowanie się nowoczesnego wzoru życia rodzinnego w Japonii okresu Meiji* [w:] *Japonia okresu Meiji. Od tradycji do nowoczesności*, red. B. Kubiak Ho-Chi, Warszawa 2006.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Znak kanji *ie* (家) oznacza ludzi mieszkających pod jednym dachem. Tak więc *ie* oznacza zarówno pojęcie, jak i materialną jednostkę przekazywaną jako spadek w bezpośrednim dziedziczeniu z pokolenia na pokolenie. Por. *Shinkokugo jiten*, red. T. Yamada, Y. Yoshikawa, Tokio 1981, s. 46.

Elżbieta Kostowska zwraca uwagę na fakt, że do pewnego wieku dzieci miały niższą pozycję społeczną niż służba wykorzystywana do osobistych posług⁸.

Ponieważ dziedziczenie odbywało się w linii męskiej, głową rodziny zostawał zawsze najstarszy syn, który otrzymywał również majątek. Jako właściciel *ie* dziedziczył nie tylko dobra materialne, ale przede wszystkim symboliczne – prestiż oraz pozycję społeczną przynależną rodzinie. Żona najstarszego syna wraz z zawarciem związku małżeńskiego stawała się *yome* (synową). Znak *yome* (嫁) składa się z dwóch elementów – 女 (kobieta) oraz 家 (dom), co można odczytać jako kobietę z/w domu. Idealnie oddaje to status synowej jako kobiety, która wkraczała do domu z innej rodziny. Również znak opisujący teściową (*shūto*me – 姑) jest odzwierciedleniem jej pozycji w rodzinie feudalnej⁹. Składa się on z dwóch znaków 女 (kobieta) i 古 (stara), co z kolei można interpretować jako kobietę, która jest starszą (stażem) członkinią rodu. Międzypokoleniowe relacje pomiędzy synową (*yome*) i teściową (*shūto*me) odzwierciedlają feudalną hierarchię społeczną¹⁰. Tak więc przetrwanie rodu w systemie typu *ie* było ściśle związane z posiadaniem potomka w linii męskiej.

Charakterystyczny dla klasy samurajskiej system rodzinny nie przekładał się w pełni na pozostałe grupy społeczne epoki feudalnej. W odniesieniu do rzemieślników i kupców – grup społecznych powiązanych z ekonomią – członkami rodziny byli nie tylko krewni, ale również najemcy i służący. Dziedziczenie majątku oraz tytułu głowy rodziny było przywilejem najstarszego syna. Męski potomek bądź adoptowany zięć (w przypadku braku syna) mógł stać się zarządcą majątku oraz głową rodziny.

W przypadku rodzin chłopskich starano się unikać dzielenia ziemi, która stanowiła podstawę utrzymania rodziny. Dlatego wraz z przejęciem obowiązków głowy domu przejmowano również odpowiedzialność za utrzymanie pozostałych domowników. Rodzina taka była postrzegana jako jednostka trudniąca się rolnictwem, a członkiem rodziny zostawał każdy, kto pomagał przy uprawie roli¹¹.

Przeobrażenia okresu Meiji (1868–1912) odcisnęły również swoje piętno na kształcie rodziny. W pierwszym dwudziestoleciu tego okresu japońscy myśliciele szeroko dyskutowali o zmianach, jakie należy wprowadzić, aby Japonia mogła dorównać rozwiniętym krajom Zachodu. Dyskusje dosięgły również japońskiej rodziny. System typu *ie*, podobnie jak pozostałe składniki kultury samurajskiej, został poddany zmasowanej krytyce. Podstawą dla zaproponowanych zmian stało się

⁸ *Ibidem*. Wyróżniano dwa rodzaje służby – osobistą, która miała częstokroć charakter osób zaufanych oraz służbę wykonującą proste prace fizyczne.

⁹ Określenie *shūto*me odnosi się jedynie do matki męża.

¹⁰ F. Kumagai, *Families in Japan...*

¹¹ *Ibidem*.

chrześcijaństwo. Dokonano rozróżnienia na *ie* oraz *hōmu/katei*¹². Pierwszy z nich odnosił się do starego systemu, opartego na neokonfucjańskich feudalnych zależnościach i obowiązkach, w którym podporządkowanie się woli rodziny (przede wszystkim głowy domu) było stawiane ponad wolną wolę (wybór) jednostki. Drugi termin był używany do opisu systemu rodzinnego, opartego na wzorcach zachodnich, wprowadzającego ciepło i porozumienie pomiędzy członkami rodziny, ich przestrzenną bliskość i emocjonalne wsparcie¹³.

Chrześcijańscy myśliciele (np. Uchimura Kanzō¹⁴) upatrywali w wielopokolenowości oraz nadmiernie rozbudowanym kształcie rodziny głównych przyczyn zepsucia w japońskich domach (chodziło o obecność rodziców współmałżonka, krewnych, konkubin oraz zbyt licznej służby). Należy pamiętać, że w początkowych latach po restauracji Meiji religia chrześcijańska była utożsamiana z postępem, a w oczach chrześcijańskich misjonarzy oraz japońskich chrześcijan klan rodzinny jawił się jako niemoralny (zły, zacofany), m.in. z powodu nieprzestrzegania zasad monogamii i obecności konkubin w domu¹⁵. W efekcie rozpowszechniała się koncepcja *hōmu/katei*, która wyraźnie odgraniczała rodzinę (dziadków, rodziców, dzieci) od pozostałych krewnych oraz służby. Większy nacisk położono na prywatność, która dotychczas nie była elementem składowym w japońskiej rodzinie. Jak zauważa E. Kostowska: „Pod wpływem Zachodu zaczęto przyznawać rodzinie prawo do prywatności, do intymności, czego w feudalnej Japonii nie znano. Wyrażało się to m.in. w innym zdefiniowaniu roli służby, w wykluczeniu służby z uczestnictwa w życiu rodzinnym (...). Małżeństwo – związek kobiety i mężczyzny – zyskało prawo do miłości, podczas gdy poprzednio miłość uważana była za uczucie niebezpieczne, bo potencjalnie zakłócające rodzinną hierarchię i zagrażające trwałości rodu”¹⁶.

Owa rodzinna hierarchia przejawiała się m.in. w tym, że w tradycyjnym domu japońskim domownicy spożywali posiłki oddzielnie i według ustalonej kolejności. Również jakość jedzenia była uzależniona od pozycji w rodzinie¹⁷. Dlatego bardzo ważne dla zmian, jakie następowały w rodzinie japońskiej, było wprowadzenie wspólnych posiłków przy jednym stole (*kazoku danran*). Głowie domu przysługiwało

¹² Słowo *hōmu* pochodzi od angielskiego *home* i oznacza dom. Ze względu na swoje „chrześcijańskie” konotacje zostało zastąpione rodzimym terminem *katei* (家庭) oznaczającym gospodarstwo domowe, w którym główną rolę odgrywała żona i matka. Por. E. Kostowska, *Kształtowanie się nowoczesnego wzoru...*, s. 110.

¹³ Wzorem dla reformatorów była wiktoriańska rodzina klasy średniej.

¹⁴ Uchimura Kanzō (1861–1930) – japoński pisarz i kaznodzieja chrześcijański. Twórca ruchu *Mukyōkai* (Chrześcijaństwo bez Kościoła).

¹⁵ E. Kostowska, *Kształtowanie się nowoczesnego wzoru...*

¹⁶ *Ibidem*, s. 110–111.

¹⁷ Tradycyjnie najlepsze jedzenie przypadło głowie domu oraz najstarszemu synowi, którzy jedli posiłek jako pierwsi. Teściowie jedli jako drudzy (w swoich pokojach). Następni w kolejności byli pozostali synowie, a na końcu żona oraz córki, którym przypadło najgorsze i często już zimne jedzenie.

najważniejsze miejsce przy stole, jednakże zanikł obyczaj serwowania jedzenia wyraźnie lepszej jakości dla osób usytuowanych wyżej w hierarchii społecznej (ze względu na wiek, płeć i starszeństwo stażem w rodzinie).

Wszystkie opisane powyżej zmiany miały zostać utrwalone przez pierwszy w Japonii kodeks cywilny, którego zadaniem było trwale zreformowanie japońskiego społeczeństwa. Wydany w 1898 r. akt prawny zrównywał w prawach i obowiązkach wszystkie klasy społeczne¹⁸. Nowe ustawodawstwo, powstałe już w momencie, gdy Japończycy dostrzegli potrzebę powrotu do wartości tradycyjnych, łączyło klasyczne pojęcie rodziny typu *ie* z nowoczesnymi trendami przychodzącymi z Zachodu.

Pierwszą konsekwencją zrównania wszystkich stanów społecznych było rozciągnięcie wzoru charakterystycznego dla rodów samurajskich na cały naród japoński. W założeniach ustawodawców (wspieranych przez czołowych japońskich intelektualistów, takich jak np. Fukuzawa Yukichi¹⁹ czy Iwamoto Yoshiharu²⁰) pojęcie *ie* miało się odnosić do trwałości i spójności rodu w czasie, poprzez generację, a *bōmu/katei* winno opisywać spójność i bliskość rodu w teraźniejszości, w ramach ograniczonej przestrzeni.

Nowy system rodowy charakteryzował się również tym, że rodzina po prostu przestała być jednostką produkcyjną i/lub konsumpcyjną o znacznie egalitarnym charakterze (jak w przypadku rodów kupieckich i rolniczych okresu Edo). Dodatkowo nowe prawo zostało wzmocnione przez kodeks konfucjański, który akcentował szczególnie dwie zależności: poddanego i władcy oraz syna i rodziców²¹. Owe dwie idee (kładące szczególny nacisk na ojca jako głowę rodu i syna jako sukcesora) uformowały nowy system rodzinny typu *ie*, a następnie przyczyniły się do umocnienia hierarchicznych relacji międzyludzkich wewnątrz tej struktury. Tym samym, pomimo licznych debat i prób dostosowania kształtu japońskiej rodziny do standardów zachodnich, kodeks cywilny schyłku okresu Meiji bardziej wzmocnił tradycyjną naturę japońskiej rodziny, niż ją zmodernizował²².

Odbiciem praw rządzących japońskim społeczeństwem, podobnie jak w okresie feudalnym, były relacje synowa – teściowa. „Kobiety były kompletnie podporząd-

¹⁸ Zlikwidowano m.in. podział na cztery klasy społeczne oraz nadano prawa obywatelskie dwóm grupom, które dotychczas ich nie miały – *eta* (wyrzutkom) oraz *hinin* (niełudziom).

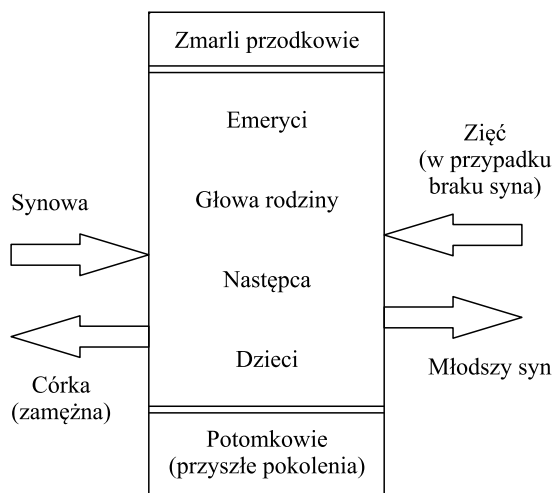
¹⁹ Fukuzawa Yukichi (1835–1901) – japoński pisarz, pedagog i politolog; jeden z najważniejszych myślicieli końca XIX wieku, twórca Uniwersytetu Keiō oraz autor licznych prac na temat modernizacji Japonii.

²⁰ Iwamoto Yoshiharu (1863–1942) – japoński myśliciel i publicysta; nawoływał do powszechnego dostępu kobiet do edukacji, poszerzenia ich praw oraz reformy japońskiego systemu rodzinnego, tak aby opierał się na relacjach partnerskich pomiędzy mężem a żoną.

²¹ Schyłkowe lata XIX wieku charakteryzują się skrajnym odwrotem od idei zachodnich. Dlatego również twórcy kodeksu cywilnego sięgnęli po dobrze im znane i sprawdzone wzorce rodzinne z wieków wcześniejszych.

²² J. Hendry, *Understanding Japanese Society*, New York 2003.

kowane autorytetowi głowy domu. Wartość *yome* (synowej) była określana zdolnością do rodzenia dzieci, szczególnie syna, który byłby przedłużeniem dynastii. *Yome*, jako nowo przybyła osoba do domu, była zmuszona do przyswojenia sobie norm panujących w rodzinie męża. Co więcej, edukacją *yome* zajmowała się *shūtome* (teściowa). Takie relacje pomiędzy *shūtome* i *yome* stawały się identyczne jak relacje rządzący – poddany, mimo że obie winny były posłuszeństwo głowie domu²³. Ten system rodzinny przetrwał, prawnie sankcjonowany, do 1947 r., kiedy to wydano nowy kodeks cywilny. Jednakże zwyczajowo funkcjonuje w wielu społecznościach wiejskich do dnia dzisiejszego.

Rys. 1. Struktura rodzinna typu *ie* powstała w okresie Meiji

Źródło: opracowanie na podstawie: J. Hendry, *Understanding Japanese Society*, New York 2003.

Po II wojnie światowej Japonia przeszła drugą w swojej historii modernizację. Tym razem jednak, w przeciwieństwie do okresu Meiji, wytyczaniem kierunku zmian zajęli się cudzoziemcy (amerykańskie władze okupacyjne). Wszystkie przemiany, również te dotyczące rodziny, przeprowadzono na wzór amerykański.

Zmiany w konstytucji oraz kodeksie cywilnym zniosły oficjalnie system rodzinny typu *ie*²⁴. Zrównano w prawach i obowiązkach męża i żonę, a tym samym zlikwidowano do tej pory oficjalną instytucję głowy rodziny. Nowa definicja jako rodzinę określała jedynie rodziców i dzieci. W wyniku takiej zmiany rodzina żonatego syna

²³ F. Kumagai, *Families in Japan...*, s. 10.

²⁴ Wraz z tą zmianą synowa przestała być wpisywana do rejestru rodziny męża (jak to miało miejsce dotychczas). Wraz z zawarciem związku małżeńskiego zakładany jest obecnie nowy rejestr, który dotyczy jedynie młodej pary. Odrzucono tym samym w 1947 r. stary system rodowy, a jako podstawę nowego systemu społecznego przyjęto małżeństwo dwojga ludzi.

i jego rodzice zaczęli być traktowani jako dwie osobne jednostki społeczne, o takim samym statusie w ramach szerzej rozumianej rodziny.

Niezmienna pozostała jednak idea *koseki* – rejestru rodzinnego, w którym zawarte są informacje na temat ślubów, zgonów, narodzin, rozwodów i adopcji w ramach danej rodziny. *Koseki* sięga swoją historią VI wieku, zaś jego współczesna forma utrwaliła się w 1947 r.²⁵ W latach 1898–1947 system rejestrów rodzinnych wiązał się ze strukturą rodową *ie*, a osoba będąca głową rodziny (według rejestru) była zobligowana do opieki nad pozostałymi jej członkami. System rodowy został zdelegalizowany po 1945 r. Jednakże zmiany prawne nie przekładają się w pełni na życie codzienne. Współczesna japońska rodzina łączy cechy obu systemów – zarówno tradycyjnego, opartego na feudalnym *ie*, jak i nowoczesnego, kładącego nacisk na niezależność poszczególnych generacji. Takie podejście powoduje, że obecnie w Japonii można rozróżnić trzy typy rodziny:

- nuklearny, który można zdefiniować jako najmniejszą jednostkę rodzinną, składającą się z rodziców oraz dzieci, stanowiącą przy tym fragment większego systemu rodzinnego²⁶;
- wielopokoleniowy (rozszerzony), nawiązujący do tradycyjnego rodu typu *ie*, przez socjologów definiowany jako adaptacja struktury rodzinnej do problemu ograniczonego miejsca do zamieszkania, która wymusza niejako pozostanie syna oraz jego rodziny w domostwie rodziców²⁷;
- zmodyfikowany wielopokoleniowy (rozszerzony)²⁸, który łączy w sobie oba powyższe systemy rodzinne, a kształt rodziny zmienia się w zależności od wieku jej członków²⁹.

²⁵ D. Halasa, *The Concept of Ie in Modern Japanese Society*, „Silva Iaponicum” 2005, no. 3, s. 15.

²⁶ Więcej zob. M.F. Nimkoff, *Comparative family systems*, Boston 1965, s. 5.

²⁷ Więcej zob. R.R. Clayton, *The family, marriage and social change*, Lexington 1979, s. 64.

²⁸ Więcej zob. S. Nasu, *Rōjin sedai*, Tokio 1962.

²⁹ Ten typ systemu rodzinnego jest odzwierciedleniem japońskiego podejścia do zmian kulturowych, łączy w sobie zarówno elementy tradycyjne, jak i nowe. Fumie Kumagai, analizując model zmodyfikowanej rodziny wielopokoleniowej (na przykładzie życia statystycznej Japonki), stwierdza: „Do dziesiątego roku życia żyje ona w rodzinie nuklearnej, z rodzicami i młodszym bratem. Gdy dziadkowie ze strony ojca przeprowadzą się do domu, żyje ona w rodzinie rozszerzonej. Po ślubie zakłada własną rodzinę. Ponownie żyje w rodzinie nuklearnej (...) Do momentu wprowadzenia się rodziców męża rodzina pozostaje nuklearna, zmienia się na wielopokoleniową wraz z dniem, gdy domostwo staje się trzypokoleniowe. Kolejna przemiana zachodzi, gdy rodzina wraca do typu nuklearnego, po śmierci teściów. Ostatecznie, wraz z wprowadzeniem się do domu syna [na starość – J.S.], staje się ona ponownie częścią rodziny wielopokoleniowej. Podsumowując, ten model ukazuje, że Japonka doświadcza przemienne dwóch typów życia rodzinnego, nuklearnego i wielopokoleniowego”. F. Kumagai, *Families in Japan...*, s. 21.

Również *koseki* zostało zmodyfikowane³⁰. Współcześnie każdy obywatel japoński jest wpisany do rejestru rodziców bądź posiada własne *koseki*. Zwyczajowo przyjmuje się, że wraz z zawarciem związku małżeńskiego zakłada się nowy rejestr³¹.

Okres powojenny w dziejach Japonii to czas licznych zmian, zarówno ekonomicznych, społecznych, jak i kulturowych. Podobnie jak na całym świecie, również w Kraju Kwitnącej Wiśni społeczeństwo uległo znacznej transformacji. Jednakże zmiany, jakie zaszły w Japonii, w wielu swoich aspektach mają o wiele bardziej dalekosiężne skutki niż na Zachodzie.

Starzenie się społeczeństwa

Współcześnie liczba osób powyżej 65 roku życia wzrasta w Japonii w niespotykanym dotychczas tempie. Szacuje się, że w ostatnich 50 latach wzrosła ona czterokrotnie (z 5% w 1950 r. do 20% w 2005). Jednocześnie prognozuje się, że do roku 2050 liczba osób w wieku lat 65 i więcej wzrośnie do ponad 35%³².

Można wskazać dwa powody tego stanu. Po pierwsze, zmniejszyła się liczba urodzeń. W 1949 r. współczynnik narodzin wynosił 4,32, podczas gdy w 1971 r. spadł o połowę, a w dniu dzisiejszym to jedynie 1,26³³.

Po drugie, urodzone w czasie tzw. *boomu* dziecięcego (lata 1947–1949 i 1971–1974) pokolenia przeszły na emeryturę. Starzenie się ludzi, którzy przyszli na świat podczas fali powojennych narodzin (ponad 8 mln osób), wpływa znacząco na przyspieszenie starzenia się japońskiego społeczeństwa. Druga fala narodzin (lata 1971–1974 – również ponad 8 mln ludzi) znacząco „postarzy” Japonię po 2030 r. Według

³⁰ Przeciwnicy rejestrów rodzinnych wskazują na to, że stanowią one swoisty przeżytek. Wbrew powszechnej opinii nie wpływają na trwałość związków międzyludzkich, a w wielu aspektach są łączone z dyskryminacją względem kobiet i dzieci. Osoby wpisane do *koseki* muszą mieć to samo nazwisko, co prowadzi do wzrostu odsetka związków nieformalnych w przypadku, gdy kobieta chce pozostać przy nazwisku panińskim. W przypadku rozwodu pojawiają się komplikacje. Od strony prawnej dziecko urodzone do trzystu dni po rozwodzie jest wpisywane do rejestru rodzinnego byłego męża (chyba, że strony zdecydują się na sądowe ustalenie ojcostwa). Również dzieci wywodzące się z rozbitych małżeństw noszą piętno potomków rozwodników, gdyż w *koseki*, które trzeba okazywać w wielu oficjalnych sytuacjach (w urzędach, szkołach itp.), są zawarte informacje o rozwodzie rodziców.

³¹ Dopuszczane jest założenie nowego/odrębnego rejestru rodzinnego w wieku lat 20. Por. D. Halasa, *The Concept of Ie...*, s. 16.

³² F. Kumagai, *Families in Japan...*

³³ Przyczyna zmniejszenia się wskaźnika urodzin jest taka sama jak w krajach zachodnich, tj. późniejsze zawieranie związków małżeńskich, więcej pracujących kobiet oraz mniejsza liczebnie rodzina. Zob. J. Laurence, *Kraj Kwitnącej Geriatrii*, 2007, <http://wiadomosci.onet.pl/kiosk/kraj-kwitnacej-geriatrii/l3d27> (dostęp: 4.02.2017).

danych rządowych w 2060 r. odsetek osób w wieku 65 lat i więcej wyniesie 39,9% ogółu populacji Japonii³⁴.

Od 160 lat średnia długość życia w Japonii wydłuża się o 2 lata na każdą dekadę. Wpływa na to, oprócz diety (składającej się z ryżu, ryb i warzyw) oraz czynnika genetycznego, wyeliminowanie śmiertelności spowodowanej chorobami. W 2016 r. oczekiwana długość życia w Japonii wynosiła 80 lat dla mężczyzn i ponad 87 lat w przypadku kobiet. Do roku 2050 ma się ona wydłużyć odpowiednio do 81 lat (mężczyźni) i prawie 90 (kobiety)³⁵.

Zwiększenie długości życia wpływa bezpośrednio na zmianę proporcji w następujących grupach wiekowych osób starszych: 65–74 i 75+³⁶. Według badań przeprowadzonych przez F. Kumagai udział osób w wieku 75 lat i więcej wśród ludzi w podeszłym wieku wzrósł z 25% w roku 1920 do 45% w 2006³⁷. Natomiast według prognoz w 2025 r. wzrośnie do 58,4%, a w 2050 wyniesie 60,3%. Jak wynika z powyższego, udział „starych seniorów” wśród osób w podeszłym wieku wzrośnie w najbliższej przyszłości do 50%, co z kolei (w połączeniu ze spadkiem dzietności) wpłynie na drastyczne starzenie się społeczeństwa.

Życie japońskich emerytów

Zmiany w modelu rodziny na przestrzeni ostatnich 60 lat odbijają się bezpośrednio na życiu dzisiejszych (i przyszłych) emerytów. Lansowany od pewnego czasu model rodziny nuklearnej, w której pokolenia mieszkają oddzielnie, doprowadził w Japonii do dramatycznego pogorszenia się stopy życiowej ludzi starszych. Odejście od rodziny rozszerzonej nie pociągnęło za sobą zmian w ustawodawstwie, które zapewniłyby starym ludziom opiekę ze strony państwa. Pozostają oni skazani na siebie, a przy tym muszą radzić sobie z wieloma nowymi (niespotykanymi dotąd) problemami.

Przejście męża na emeryturę łączy się ze znacznym spadkiem zamożności. Z jednej strony wpływa na to zmiana pensji na znacznie niższą emeryturę (obniżenie dochodów o około 50% w stosunku do ostatnich poborów), z drugiej zaś fakt, że pozostaje obowiązek opłacania składek emerytalnych żony (która statystycznie jest młodsza od męża i przez kolejne 3–5 lat musi opłacać składki)³⁸. Dodatkowo

³⁴ Szczegółowy raport dotyczący starzenia się społeczeństwa japońskiego znajduje się na stronie http://www8.cao.go.jp/kourei/whitepaper/w-2016/html/gaiyou/s1_1.html (dostęp: 1.05.2017).

³⁵ F. Kumagai, *Families in Japan...*

³⁶ Można przyjąć, że przedział wiekowy 65–74 to „młodzi seniorzy”, a 75+ to „starzy seniorzy”.

³⁷ F. Kumagai, *Families in Japan...*, s. 111.

³⁸ Standardem wśród japońskich małżeństw jest to, że kobieta po ślubie poświęca się jedynie opiece nad domem – jest zawodową panią domu. Składki emerytalne, które są zbierane na specjalnych kontach, są odprowadzane z pensji/emerytury męża.

ludzie w podeszłym wieku są zobowiązani do opłacania różnego typu ubezpieczeń (*kaigo-boken*), z których w przyszłości będzie finansowana opieka nad nimi (w domu bądź domu opieki społecznej)³⁹. Rocznie wysokość takiego ubezpieczenia wynosi od 25 200 do 88 200 jenów – stawka jest uzależniona od zarobków, liczby mieszkańców w danym mieście oraz wieku.

Starzenie się społeczeństwa (wzrost liczby emerytów) pociąga za sobą wzrost nakładów na służbę zdrowia. Poza wspomnianym już ubezpieczeniem *kaigo-boken* w Japonii istnieje współfinansowanie usług medycznych przez pacjenta. Koszt dopłaty wynosi obecnie 30% wartości usługi (o ile jest ona na liście świadczeń refundowanych przez państwo)⁴⁰. Wysokie koszty leczenia powodują, że znaczna część osób w podeszłym wieku rezygnuje z wizyt u lekarza, pozostając często nieświadoma swoich dolegliwości⁴¹. Stan ten dotyczy znacznie częściej kobiet niż mężczyzn, gdyż ci podlegają obowiązkowym corocznym badaniom diagnostycznym do końca okresu zatrudnienia⁴².

W ostatnich latach rząd japoński, starając się ograniczyć przyszłe (potencjalne) wydatki z tytułu opieki medycznej nad seniorami, wprowadził obowiązkowe badania dla ludzi powyżej 40 roku życia. Ich celem jest przeciwdziałanie powstaniu chorób cywilizacyjnych, jak np. cukrzyca, nadciśnienie tętnicze czy otyłość⁴³.

Jednym z rozwiązań wyżej wymienionych problemów jest przenoszenie się ludzi starszych do domów opieki lub wykupywanie apartamentów mieszkalnych w ośrodkach zapewniających pomoc seniorom.

Zubożenie japońskich emerytów połączone z brakiem opieki (zarówno ze strony państwa, jak i rodziny) prowadzi do wzrostu liczby przestępstw popełnionych przez osoby w wieku przekraczającym 65 lat. Bieda oraz osamotnienie to dwa główne motywy popełnianych przestępstw. Motywy popełniania przestępstw są różne i zależą od płci⁴⁴. Mężczyźni najczęściej decydują się na popełnienie przestępstwa/wykroczenia po śmierci żony (nie mogąc uzyskać opieki ze strony rodziny). Często całe życie zależni od opieki, jaką nad nimi roztaczała żona (gotowanie, pranie itp.), sami nie potrafią poradzić sobie z obowiązkami życia codziennego. Dla części z nich perspektywa trafienia do więzienia wydaje się alternatywą dla

³⁹ Ubezpieczenie *kaigo-boken* opłaca się od 40 roku życia. Po przejściu na emeryturę składka jest pobierana automatycznie. System ten jest podobny do niemieckiego systemu *pflegerversicherung*.

⁴⁰ W ciągu ostatnich lat podniesiono koszty współfinansowania usług medycznych z 10% do 20% w 1997 r. i 30% w 2003 r.

⁴¹ Ten typ oszczędności przynosi więcej korzyści państwu niż emerytom, gdyż rząd nie musi dopłacać do usług medycznych potencjalnych chorych.

⁴² J. Laurence, *Kwiat Kwitnącej Geriatрії...*

⁴³ W Japonii 20 mln osób cierpi na cukrzycę i są to głównie osoby w podeszłym wieku. Zob. *ibidem*.

⁴⁴ P. Mesmer, *Japonia: spokojna starość w więzieniu*, 2008, <http://www.dps.pl/domy/index.php?rob=swiat&id=585> (dostęp: 6.02.2017).

życia bez celu (w więzieniu mają zapewnioną opiekę, trzy posiłki oraz pracę). Kobiety natomiast najczęściej popełniają drobne wykroczenia (kradzieże w sklepach), aby zwrócić na siebie uwagę innych osób. Kradzież jest metodą na zaspokojenie potrzeby obcowania z innym człowiekiem (gwarantuje kilka godzin rozmowy z ochroną sklepu bądź policją)⁴⁵.

Kryzys małżeński japońskich emerytów

Stan małżeński różni się w zależności od wieku i płci. O ile 90% mężczyzn w wieku 60–69 lat pozostaje w związkach małżeńskich, w wieku 70–79 lat odsetek ten wynosi około 80%, a w wieku 85 lat i więcej sięga 50%, o tyle jedynie około 30% kobiet pozostaje zamężna po przekroczeniu 75 roku życia⁴⁶. Przyczyn tego stanu należy upatrywać w dwóch czynnikach. Po pierwsze, średnia długość życia Japonki w dniu dzisiejszym jest o około 7 lat dłuższa niż w przypadku mężczyzn. Po drugie, statystyczna żona jest młodsza od swojego męża o 3 do 5 lat. Z powyższego wynika, że po śmierci męża kobieta będzie żyła jeszcze przez około 10 lat jako wdowa. Pozostanie po śmierci męża osobą samotną (w podeszłym wieku) wiąże się z normami kulturowymi, które zabraniają powtórnie wychodzić za mąż. Wdowieństwo jest oznaką lojalności wobec zmarłego męża i tym samym uchodzi za jedną z cnót japońskiej kobiecości.

W powojennej Japonii wykształciła się nowa tradycja. Japończycy są poślubieni pracy. To wokół niej koncentruje się ich życie od dnia zakończenia nauki (w szkole średniej lub wyższej) do dnia przejścia na emeryturę. Rodzina jest traktowana jako dodatek, który gwarantuje podwyższenie statusu społecznego. Mężczyźni spędzają większość swojego życia w pracy, z kolegami z pracy lub na wyjazdach służbowych czy integracyjnych. Ewa Pałasz-Rutkowska i Katarzyna Starecka, analizując przemiany dwudziestowieczne w Japonii, zauważają, że „pochłonięci pracą zawodową ojcowie mieli znikomy udział w wychowaniu oraz kształceniu osobowości dzieci”⁴⁷.

Rola kobiety w takim związku ograniczała się do opieki nad domem, urodzenia oraz wychowania dzieci. Wraz z rozpoczęciem edukacji dzieci w szkole podstawowej obowiązki żony sprowadzają się jedynie do zarządzania domowym budżetem, opierunku oraz przygotowywania posiłków (i kąpeli) dla dzieci, a przede wszystkim dla męża. Nadmiar wolnego czasu, który z biegiem lat wzrasta, kobiety poświęcają na rozwój własnych zainteresowań oraz życie towarzyskie (spotkania z innymi gospodyniami).

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ F. Kumagai, *Families in Japan...*

⁴⁷ E. Pałasz-Rutkowska, K. Starecka, *Japonia*, Warszawa 2004, s. 315.

Uplywające lata wykształciły model niezależnego życia, w którym brakuje miejsca dla męża⁴⁸. Lata systematycznie pogłębiającej się rozłąki wpływają na całkowite odosobnienie obojga partnerów (każde z nich żyje według własnego trybu, ma swój rozkład dnia, przyjaciół, zainteresowania)⁴⁹. „Prawdziwy problem zaczyna się, kiedy mężowie osiągają wiek emerytalny – 60 lat [obecnie jest to 65 lat – J.S.] (Przeciętnie żyje się tu 80 lat. Oznacza to jeszcze 20 lat wspólnego życia). Dla wielu kobiet to początek prawdziwego dramatu. Koniec kariery zawodowej partnera uświadamia im, jak bardzo stali się sobie obcy”⁵⁰.

Pojawienie się w domu „obcej” osoby, która z jednej strony nie radzi sobie z zagospodarowaniem wolnego czasu, z drugiej zaś stara się narzucić nowy, własny ład w domu, stanowi ogromny stres dla większości kobiet. Ciągła obecność męża w domu odbija się negatywnie na życiu rodzinnym. Małżeński stres, trudności pojawiające się w związku z nowymi okolicznościami, często pogłębione problemami zdrowotnymi i ekonomicznymi, wpływają na kondycję japońskich małżeństw. Zbieg wielu wspomnianych wyżej czynników społecznych i kulturowych prowadzi do powstania „mężowstrętu”. Ów „syndrom męża na emeryturze” jest najczęstszą przyczyną rozwodów i separacji wśród ludzi starszych (*jukunen rikon*)⁵¹.

Opisane wcześniej zmiany społeczne doprowadziły w Japonii do powstania nowego zjawiska, jakim jest rozwód w późnym wieku (jap. *jukunen rikon* – ang. *late-life divorce*). Statystycznie zaobserwowano pięciokrotny wzrost liczby rozwodów (z 3,1%⁵² w 1947 r. do 15,5% w 2004) wśród osób ze stażem małżeńskim przekraczającym 20 lat⁵³. Można założyć, że rozwód po tylu latach przebywania w związku małżeńskim jest powodowany pewnością, iż dojrzałe już emocjonalnie dzieci zrozumieją decyzję rodziców. Szok porozwodowy zostanie tym samym zminimalizowany. Jednakże

⁴⁸ A. Błońska, *Zespół męża na emeryturze*, 2006, <http://kopalniawiedzy.pl/zespol-meza-na-emeryturze-Japonia-Retired-Husband-Syndrome-RHS-Nobuo-Kurokawa-1156.html> (dostęp: 6.02.2017).

⁴⁹ W większości japońskich małżeństw (około 60%) zawartych w latach 60. i 70. XX wieku kontakt żony i męża ogranicza się jedynie do wspólnych śniadań i kolacji oraz obiadów (w przypadku wolnych weekendów).

⁵⁰ E. Ewart, *Japonki na emeryturze. Mężowstręt*, 2006, <http://www.polityka.pl/swiat/obyczaje/200806,1,japonki-na-emeryturze.read> (dostęp: 6.02.2017).

⁵¹ Syndrom męża na emeryturze (mężowstręt) został opisany w połowie lat 90. XX wieku przez doktora Kurokawa Nobuo, który zauważył wzrost liczby pacjentek panicznie reagujących na obecność męża w domu.

⁵² Przyczyn niewysokiego odsetka rozwodów, który utrzymywał się do końca lat 90. XX wieku, należy upatrywać w dwóch głównych czynnikach. Pierwszym był brak zabezpieczenia finansowego kobiety, która całe życie, zamiast pracować, zajmowała się opieką nad domem i rodziną. Drugim było zwyczajowe prawo własności dobytku przypisane na głowę rodziny, czyli męża. Zob. D. Hałasa, *The Concept of Ie...*, s. 16.

⁵³ Fumie Kumagai (*Families In Japan...*) wskazuje, że początek wzrostu liczby rozwodów małżeństw ze stażem przekraczającym 20 lat datuje się na połowę lat 90. XX wieku.

większość rozwodów, które mają miejsce po 20 latach małżeństwa, kieruje się zupełnie innymi przesłankami. Kobiety decydują się na rozwód wraz z przejściem męża na emeryturę, co jest wywołane wspomnianym powyżej „syndromem męża na emeryturze”⁵⁴. Pojawienie się nowego typu rozwodu doprowadziło w 2007 r. do zmiany przepisów prawa, które obecnie gwarantują kobiecie prawo do 50% emerytury męża (w przypadku, gdy nie pracowała i zajmowała się przez całe życie domem).

Podsumowanie

Starzenie się jest nie tylko procesem biologicznym, ma ono również swój wymiar socjokulturowy. Nie jest istotne, jak szybko człowiek się starzeje, ale to, czym dla niego jest starość i w jaki sposób reaguje na jej przyście. Dlatego mimo że starzenie się społeczeństw jest procesem ogólnoswiatowym, w Japonii ma dwa unikatowe aspekty. Są to: po pierwsze, zasięg procesu, a po drugie, jego skutki społeczne i kulturowe⁵⁵. Spadek liczby narodzin w połączeniu z wydłużeniem się średniej długości życia pociąga za sobą zmiany, które stanowią ogromne wyzwanie dla większości krajów rozwiniętych. W Japonii jest to spotęgowane współlistnieniem w ramach społeczeństwa dwóch modeli organizacji społecznej – tradycyjnego i nowoczesnego. W tradycyjnym społeczeństwie japońskim (opartym na senioracie) większość wysokich stanowisk w rządzie, biznesie i organizacjach piastują osoby starsze (honorowa starszyzna). Wynika to z wyjątkowego poszanowania dla ludzi starszych, które dodatkowo jest wzmocnione przez kodeks konfucjański oraz ustawy rządowe⁵⁶. W praktyce większość starszych ludzi czuje, że stanowi „zbędny balast” zarówno dla społeczeństwa, jak i rodziny.

Pokolenie urodzone w latach 1930–1950 w swoim życiu doświadczyło drastycznych zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych. W ciągu ostatnich 65 lat doświadczyli oni transformacji ustrojowej (od porządku imperialnego do nowoczesnej formy rządów gabinetowych), społecznej (zmiana modelu rodziny) i ekonomicznej (od zrujnowanego zniszczeniami wojennymi kraju do bezprecedensowego rozwoju ekonomicznego i technologicznego). Dlatego ciężko jest im zaakceptować uzależnienie się od dzieci i podrzędną rolę względem młodych ludzi.

⁵⁴ Fumie Kumagai (*Families In Japan...*) uważa, że można wyróżnić cztery przyczyny wzrostu liczby rozwodów wśród japońskich emerytów: 1) starzenie się pokolenia powojennego baby-boomu; 2) zmiana ustawodawstwa, które zapewnia żonie prawo do połowy emerytury męża po rozwodzie (od 2007 r.); 3) wydłużenie długości życia, a tym samym okresu trwania małżeństwa; 4) syndrom męża na emeryturze.

⁵⁵ F. Kumagai, *Unmasking Japan today: The impact of traditional values on modern Japanese society*, Westport 1996.

⁵⁶ Na przykład trzeci poniedziałek września ustanowiono Dniem Szacunku dla Ludzi Starszych (*keirō-no-hi*).

SUMMARY

TRANSFORMATION OF THE FAMILY MODEL AND THE SITUATION OF ELDERLY PEOPLE IN JAPAN AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The changes that took place in post-war Japan created a new family model. Pre-war Japanese families had generational character. The stem family structure incorporated a support network for elder people in households where at least three generations lived in a single house. Young people looked after parents after their retirement. It was strictly connected with the vision of the Japanese social welfare system (or with the lack of it). In the post-war period all fields of Japanese life were radically changed. The fast industrialization and the move of rural population to the cities, caused the change of the model of the family, from generational to nuclear. The progressing atomization of families influences the situation of the elderly. They are left without the care of children and government, and forced to form a new outlook on life after their retirement. However enjoying life after retirement is not yet a lifestyle appreciated by Japanese. Many men find it difficult to manage free time after their retirement. The unaccustomed fulltime presence of husbands at home often has a negative impact on family life. The marital stress, economic and health problems are caused by the Retired Husband Syndrome (RHS).